

УДК 94(477):355.334.1.001.32«1648/1657»

**ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ ПОЛКОВНИКІВ ВІЙСЬКА
ЗАПОРОЗЬКОГО ЧАСІВ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ
СЕРЕДИНИ XVII СТ.: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ**

В.В. Паламарчук

*студентка IV курсу історичного факультету,
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Тел. +38063-606-26-56; e-mail: vika07111995@yandex.ua*

Стаття присвячена огляду джерельної бази періоду Визвольної війни 1648-1657 рр. для доповнення новими фактами діяльності козацьких полковників у дослідження елітарної верстви населення Гетьманщини.

Ключові слова: Національно-визвольна війна 1648-1657 рр., документи, універсали, акти, літописи.

Статья посвящена обзору базы источников периода Освободительной войны 1648-1657 гг. для наполнения новыми фактами деятельности казачьих полковников в исследование элитарного слоя населения Гетманщины.

Ключевые слова: Национально-освободительная война 1648-1657 гг., документы, универсалы, акты, летописи.

The article provides an overview of the sources which refer to the Cossacks' War of Liberation of 1648-1657 in order to fill Hetmanate's elitist stratum's research with the new facts of the Cossack commander's activity.

Keywords: Ukrainian War of Liberation of 1648-1657, documentation, universals, legal acts, chronicles.

Історія козацтва є одним із найбагатших періодів на наявність джерел та наукових напрацювань в історії нашої держави. Опираючись на попередній досвід аналізу джерел з вищезазначеної тематики, що відтворили у своїх працях Микола Ковальський та Юрій Мицик, приєднуємося додумки, що джерела «говорять лише тоді, коли вмієш їх запитувати ... Як тільки ми відмовимося просто протоколювати слова наших свідків, як тільки наміряємося самі примусити їх говорити, необхідно скласти список питань» [5: 38]. Початком такої роботи виявлення, відбір і класифікація джерел. Все більшого значення набуває вивчення ролі особистості в історії, людини в контексті епохи, а отже й просопографія як галузь історичних знань і метод дослідження конкретної особи, групи осіб, соціальної верстви. Результатом обраного просопографічного дослідження є опис способу життя і занять представників певних соціальних станів [16: 424], в даному випадку – полковників часів Національно-визвольної війни 1648–1657 рр.

Розгляд наявної вітчизняної джерельної бази, її особливості та цінність у вивченні діяльності очільників полків часів гетьманування Богдана Хмельницького для створення просопографічного портрету являється метою даного дослідження.

Грунтовного наукового дослідження, у вигляді монографій, ще не зроблено, існують тільки публікації щодо історіографічних надбань у напрямку дослідження

козацької старшини Гетьманщини [13]. Метод просопографії в історії персоналії козацької держави середині XVII століття ще не використовувався.

Класифікація джерел даного дослідження опирається на загальну джерелознавчу класифікацію. З письмових джерел особлива увага надається документальним. Повною мірою використані законодавчі акти, актові джерела, справочинні документи та статистичні матеріали, що мають для зазначеної проблематики мають першочергове значення. Також у дослідженні використані наративні джерела – літописні пам'ятки.

Ще у XIX ст. були опубліковані збірники документів, які не втратили свого значення і для сьогодення – Томи 3, 4, 8 та 10 «Актів, относящихся к истории Южной и Западной России, собранных и изданных Археографической комиссией: В 15-ти томах» [1–4]. Санкт-Петербурзька археографічна комісія опублікувала в «Актах ЮЗР» справи з Головного Московського архіву зовнішніх справ. Томи 3, 4 та 8 опубліковані під редакцією М. Костомарова. Том 10 опублікований за редакцією Г. Карпова. Том 3 містить акти, що торкаються періоду боротьби козацтва з Річчю Посполитою 1638–1657 рр., а також релігійної, адміністративної та зовнішньополітичної діяльності козацьких ватажків та гетьмана Хмельницького. Том 4 містить акти, що торкаються короточасного гетьманування Івана Виговського у 1675–1659 рр. Використання даного тому необхідно, так як є згадки про козацьку старшину з останні роки правління Б. Хмельницького. У додатках до тому 8 містяться акти, що раніше не були опублікованими і стосувались обставин війни Б. Хмельницького з поляками, ставлення Османської імперії до Московської держави і Гетьманщини, відносини південних земель Московського царства з татарами. Том 10 був створений як доповнення до тому 3; містить у собі документи переговорів з боку царя та гетьмана у 1653–1654 рр.

Опублікований значний корпус джерел у тритомнику «Воссоединение Украины с Россией», підготовлений, скоріш за все до ювілею – 300-річчя з Переяславської ради, виданий колективом науковців за підтримки Академії наук СРСР у 1953 році [7; 8]. Використані том 2 (1648–1651 рр.) і том 3 (1651–1654 рр.) ілюструють внутрішньополітичну ситуацію на території Гетьманщини та Московського царства – із відносини як торгівельних партнерів; є документи, що інформують дослідників про військову ситуацію з Річчю Посполитою з зазначений період.

Серед законодавчих актів важливі вказівки щодо старшини маємо в універсалах гетьмана Богдана Хмельницького. Вітчизняні і закордонні історики протягом трьох сторіч розшукували і вводили в науковий оборот документи керівника Визвольної війни, зрідка присвячуючи конкретним документам невеличкі джерелознавчі етюди. Лише в XX столітті стало можливим опублікувати практично весь комплекс відомих тоді гетьманських документів – 499 одиниць, включаючи 24 сумнівних або фальсифікованих. Це стало підґрунтям для масштабного проекту «Матеріали до українського дипломатарію. Листи та універсали гетьманів і козацької старшини», що було покладено патріархами українського джерелознавства – Іваном Крип'якевичем та Іваном Бутичем. За часів «відлиги» у 1961 р. вченим вдалося опублікувати збірник «Документи Богдана Хмельницького» [12]. Своєпродовження проект отримав уже в незалежній Україні зусиллями І. Бутича, його колег та учнів, передовсім – В'ячеслава Ринсевича – у праці «Універсали Богдана Хмельницького. 1648-1657» [21]. Це видання унікальне тим, що в ньому вміщено 19 універсалів, виданих полковниками, соратниками Б. Хмельницького.

Для вивчення персонального складу старшини велике значення мають статистичні матеріали. Найбільш цінним джерелом цієї групи є реєстри чи компоти, зокрема – «Реєстр Війська Запорозького 1649 р.», здійснений співробітниками Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України у 1996 році [20]. Цей унікальний перелік 40477 козаків 16 полків Богдана Хмельницького був укладений відповідно до Зборівського мирного договору з поляками від 8 (18) серпня 1649 р. Уперше в 1875 р. з деякими погрішностями і некоректною передачею української орфографії джерело опублікував історик Осип Бодянянський. У сучасному виданні текст оригіналу, який зберігається в Російському державному архіві давніх актів, відтворено засобами дипломатичного методу [18: 154]. Окрім того, до видання включено мовознавчі й джерелознавчі статті про Реєстр. Поряд з реєстрами виняткове значення мають присяжні книги. Опубліковані присяжні списки 1654 р. Білоцерківського, піхотного Чигиринського, Ніжинського полків [4: 782–838; 19]. Відслідкувати зміни в персональному складі Ніжинського і Білоцерківського полків дають можливість «Присяжні книги» 1654 р., опубліковані Ю. Мициком у 2003 р. Джерела вміщують переліки козаків та міщан, які присягли московському цареві Олексію Михайловичу у зв'язку із підписанням українсько-московського договору 1654 року [18: 154].

У 1999 році у науковий обіг історичної науки увійшла збірка документів «Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття», розробкою якої займалися Ю. Мицик та В. Цибульський [17]. В праці вміщено документи періоду Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького, виявлені в архівах та бібліотеках України, Польщі, Росії і які стосуються безпосередньо Волині. Також використані матеріали, опубліковані раніше в збірниках протягом XIX–XX ст. – «Акты ЮЗР», «АрхивЮЗР», «Жерела» та інші, які на сьогодні являють собою бібліографічну рідкість, і є недоступними не лише для студентів, а й для викладачів вищих навчальних закладів.

В одному ряду з названими публікаціями стоїть збірник «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.», перший том якого «1648–1649 рр.» побачив світ у 2012 році [9–11]. Даний збірник є найповнішим на сьогоднішнім поданням відповідних джерел – вміщує документи, відшукані Ю. Мициком у польських, російських, українських і білоруських архівосховищах. Опубліковані матеріали дали змогу підтвердити документально існування коротко термінових полків та діяльність їх очільників.

Наративні джерела є менш вартісними для вивчення персоналій, враховуючи, що відображені в них факти подають дистанційовану інформацію про події.

Великий інтерес викликає «Літопис Самовидця» [15], що протягом півтора століть був у центрі уваги дослідників, які визначили коло оригінальних звісток пам'ятки і ступінь їхньої достовірності. Відзначимо, що автор пам'ятки (очевидно Роман Ракушка-Романовський, який був генеральним підскарбієм за гетьманату Івана Брюховецького) використовував не тільки свої спогади, як звичайно вважають, але й не збережені літописи. Твір окреслює хронологічно події – з початку Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького і завершує 1702 р. – і поділений на три частини. Для даної наукової роботи нам потрібний розділ I, що охоплює 1648–1659 рр. Пам'ятка створювалася в останній третині XVII ст., коли Україна, особливо Правобережна, перебувала у тяжкому стані, на значній її території було відновлено владу Речі Посполитої, а на іншій посилювався наступ на

автономію. Вражений цим, автор літопису був схильний до песимістичної оцінки описуваних подій, в тому числі й Національно-визвольної війни.

Твір Самовидця був дуже популярним і вплинув на низку історичних творів, особливо на «Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки» [14] – одна з найвидатніших пам'яток української історіографічної прози кінця XVII – початку XVIII ст. Твір значною мірою компілятивний. Серед своїх головних джерел автор називає спогади сучасників подій, а також твори вітчизняних та іноземних історіографів. У літописі розповідається про історію козацтва від найдавніших часів до 1709 року. За змістом літопис можна поділити на три частини. Для даного дослідження найбільш цікавою є друга частина – про хід Національно-визвольної війни – подана у формі «сказаній». Протягом довгого часу вчені намагалися розглядати літопис Грабянки як історичне джерело. Але згодом, з введенням в науковий обіг цілого ряду документів, вдалося встановити, що твір містить багато фактичних помилок. І лише зараз наука доходить до висновку, що літопис Грабянки слід розглядати, в першу чергу, як літературну пам'ятку, а не як історичну.

Особливе місце в українській історіографії XVIII ст. належить історичному твору Самійла Величка – «Літопису», написаному 1720 року [6]. Величко використав широке коло писемних та усних джерел, в тому числі кілька не збережених козацьких літописців. На жаль, пам'ятка дійшла до нашого часу в ушкодженому вигляді, бракує аркушів, де висвітлювалися події Національно-визвольної війни (від Пилявецької до Батозької битви). Значна частина описаних Величком подій 1648 р. ґрунтується на відомій «Громадянській війні» Самуеля Твардовського. У творі дуже велика кількість оригінальних звісток, заснованих на не збережених джерелах, серед яких особливу зацікавленість викликає дискусійний діяріуш Самійла Зорки, канцеляриста Б. Хмельницького. Незалежно від того, чи існував Зорка насправді, можна не сумніватися у великій цінності свідчень Величка, особливо щодо сподвижників Хмельницького і самого гетьмана.

Охарактеризована вище джерельна база відзначається різноманітністю і дає змогу здійснити комплексне дослідження персонального складу козацької старшини. З опублікованих джерел найбільшу увагу привертають документальні, меншою мірою – літописи. Літописці хоча й мали бажання неупереджено відобразити історичні реалії, проте їх спроможність об'єктивності була набагато нижчою, ніж у їх сучасників – творців документації. Інформація літописів використовується лише для доповнення деталей у дослідженні. Прагнучи продемонструвати якнайбільше насичення подій, дані джерел подаються у перехресному зіставленні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией: В 15-ти т. / под ред. Н. Костомарова. – СПб.: Тип. П.А. Кулиша, 1861. – Т. 3 (1638-1657). – 604 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией: В 15-ти т. / под ред. Н. Костомарова. – СПб.: Тип. П.А. Кулиша, 1863. – Т. 4 (1657-1659). – 276 с.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией: В 15-ти т. / под ред. Н. Костомарова. – СПб.: Тип. В.В. Пратц, 1875. – Т. 8 (1668-1669/ 1648-1657). – 400 с.

4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией: В 15-ти т. / под ред. Г.О. Карпова. – СПб. : Тип. брат. Пантелеевых, 1878. – Т. 10 (Дополнение к тому 3). – 838 с.
5. Блок М. Апология истории, или Ремесло историка [Электронный ресурс] / Пер. Е.М. Лысенко. – 2-е изд., доп. – М.: Наука, 1986. – 254 с. – Режим доступа: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000028/> (10.05.2016)
6. Величко С.В. Літопис [Електронний ресурс] / Пер. з укр. мови, вст. стаття, комент. В.О. Шевчука; Відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – Т.1. – 371 с. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/velichko/vel.htm> (30.04.2016)
7. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах / редколл. П.П. Грузденко, А. К. Касименко [и др.]. – М.: Изд-во академии наук СССР, 1953. – Т. 2 (1648–1651 годы). – 559 с.
8. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах / состав. П.И. Павлюк, Д.И. Мышко. – М., 1953. – Т. 3 (1651–1654 годы). – 647 с.
9. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упорядн. Ю. Мицик; Редколегія: В.А. Брехуненко, Д.В. Бурім, О.О. Маврін, П.С. Сохань, Г.К. Швидько. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського; Канадський ін-т укр. студій (Едмонтон). – К., 2012. – Т. 1: (1648–1649 рр.). – 680 с.
10. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Редколегія: В.А. Брехуненко, Д.В. Бурім, О.О. Маврін, П.С. Сохань. НАН України; Канадський ін-т укр. студій. – К., 2013. – Т. 2: (1650–1651 рр.). – 704 с.
11. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Редколегія: В.А. Брехуненко, Д.В. Бурім. НАН України; Канадський ін-т укр. студій (Едмонтон). – К., 2014. – Т. 3: (1651–1654 рр.). – 424 с.
12. Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1961. – 740 с.
13. Заруба В.М. Козацька старшина Гетьманської України: огляд джерел та літератури / В.М. Заруба // Право і суспільство: наук. журн. / Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, Всеукр. фонд юрид. науки акад. права В.В. Сташиса, Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Дніпропетровськ: [б. в.] – 2011. – № 1. – С. 30-35.
14. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р.Г. Іванченко – К.: Т-во «Знання» України, 1992. – 192 с.
15. Літопис Самовидця [Електронний ресурс] / [відпов. ред. А.Д. Скаба; видання підготував Я.І. Дзира]. – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с. – (Джерела з історії України). Режим доступу: <http://litopys.org.ua/samovyd/sam.htm> (30.04.2016)
16. Миронець Н. Просопографія / Н. Миронець, І. Старовойтенко // Спеціальні історичні дисципліни: Довідник / Войцехівська І. (кер. авт. кол.), Томазов В., Дмитрієнко М. [та ін.] – К.: Либідь, 2008. – С. 424-431.
17. Мицик Ю.А. Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття / Ю.А. Мицик, В.І. Цибульський. – Рівне: Перспектива, 1999. – 117 с.
18. Потапенко С. Публікація джерел з історії українського козацтва: досвід Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України / С. Потапенко // Міждисциплінарні гуманітарні студії. Серія: Історичні науки / [Гол. ред. Г.В. Боряк]; Нац. акад. наук України, Відділ історії, філософії та права. – К., 2014. – Вип. 1. – С. 152 – 157.

19. Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки / упоряд. Ю. Мицик, М. Кравець; голова ред. кол. Сохань П.С.; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського, Національний ун-т «Києво-Могилянська академія». – К., 2003. – 350 с.
20. Реєстр Війська Запорозького 1649: транслітерація тексту / Нац. акад. наук України, Археогр. комісія, Ін-т укр. археографії [та ін.]; упоряд.: О.В. Тодійчук. – К.: Наукова думка, 1995. – 592 с. – (Джерела з історії українського козацтва).
21. Універсали Богдана Хмельницького. 1648-1657: [зб. документів] / Ін-т історії України НАН України; Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України. – К., 1998. – 383 с.

*Рекомендовано до друку науковим керівником д.і.н., проф. Т.С. Гончаруком
Стаття надійшла до редакції 26.05.2016*

УДК [94(32).07](=411.16)

ДО ПИТАННЯ ПРО СПЛАТУ ЛАОГРАФІЇ ЄВРЕЙСЬКОЮ ПОЛІТЕВМОЮ В АЛЕКСАНДРІЇ

О.В. Стебеляк

*студентка III курсу історичного факультету,
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Тел. +38063-636-89-82; e-mail: olgahappy22@gmail.com*

У статті розглядається питання про сплату лаографії членами єврейської політевми в Александрії. Це питання продовжує бути актуальним для подальших досліджень. У ході дослідження, авторка доходить висновку, що аналіз квитанцій-виплат свідчить, що подушний податок в римському Єгипті мав територіальний зрівнювальний характер. Оскільки єврейська політевма в Александрії володіла правом ісополітії – рівності в привілеях з александрійськими громадянами, є всі підстави стверджувати, що її члени не були суб'єктами лаографії.

Ключові слова: лаографія, політевма, ісополітія, подушний податок, єврейська діаспора.

В статье рассматривается вопрос об уплате лаографии членами еврейской политевмы в Александрии. Этот вопрос продолжает быть актуальным для дальнейших исследований. В ходе исследования, автор приходит к выводу, что анализ квитанций-выплат свидетельствует, что подушный налог в римском Египте имел территориально уравнительный характер. Поскольку еврейская политевма в Александрии владела правом исополитии – равенства в привилегиях, как у александрийских граждан, есть все основания утверждать, что ее участники не были субъектами лаографии.

Ключевые слова: лаография, политевма, исополития, подушный налог, еврейская диаспора.